

Tariyx ilimine baylanishli terminlerdiń leksika-semantikalıq hám affiksaciya usılı arqalı jasalıwı

Tursınbaev Amangeldi
Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti asistent oqıtıwshısı

Kalit sózlar: termin, terminologiya, leksika, sematika, lingvistika, sistema, tarix va boshqalar.

Annotaciya. Bu maqolada tarix ilmiga oid termilarning yasalihi va uning anglatilish masalasini tahlil qildik. Shuningdek maqolada leksika-semantik va affiksaciya uslubida yasalgan terminlarning óziga hos xususiyatlari haqida malumotlar berildi.

Ключевые слова: термин, терминология, лексика, семантика, лингвистика, система, история и др.

Аннотация. В статье проанализированы образование и интерпретация терминов исторической науки, а также представлены сведения об особенностях терминов, образованных лексико-семантическим и аффиксальным способами.

Key words: termin, terminology, vocabulary, semantics, linguistics, system, history and another.

Abstract. In this article, we analyzed the formation and interpretation of terms related to the science of history. The article also provided information about the specific characteristics of terms formed using the lexical-semantic and affixation methods.

Terminlerdi dúziw, olardı jetilistirip barıw, ilim-pánnıń rawajlanıwı menen tıgız baylanışlı. Sonlıqtan da, termindi úyreniw tek lingvistler ushın emes, barlıq taraw wákilleri ushın qızıqlı hám zárúrli másele. Bul tuwralı D.S.Lotte: Terminologiyağa hár qıylı qarağan menen injener hám tilshilerdiń kúsh biriktiriwi júdá kerekli óz-ara paydalı dep tuwrı piker bildiredi.

Termin hám terminologiya til ilimpazları tárepinen túrlishe talqılanıp, túrlishe ilimiy bahalar alıp kiyatır. Ásirese, eń tiykarǵı másele bolǵan termin hám onıń sóz quramındaǵı basqa leksikalıq birliklerden ózgesheligi, terminniń ózine tán belgileri usı kúnge shekem tolıq ilimiy bahaga iye bolǵan joq, túrlishe talaplar, túrlishe qatnas ómir súrip kelmekte. Máselen A.A.Reformackiy “Terminler – bul arnawlı xızmeti jaǵnan

sheklengen, sáykes uǵımdı dál ańlatıw, zatlardı ataw ushın bir mánilikke umtılatuǵın sózler dep tanıydı, olardıń ilim hám texnikada, siyasat penen diplomatiyada oǵada zárúrli ekenligin eskertedi” [1.85] Al belgili til ilimpazı N.A.Baskakov termin ózi ańlatatuǵın uǵımgá anıq sáykes keliwshi, turaqlı bir mánisi, belgili bir terminologiya tarawındaǵı basqa terminler menen baylanısqa sóz hám sóz dizbegi bolıp tabıladı, ol sol terminologiyalıq tarawında unifikaciyalıq qollanıwı menen xarakterlenedi dep kórsetedi [2.65] Kórnekli til ilimpazı akademik V.V.Vinogradov bolsa, sózdiń nominativlik yamasa definitivlik xızmet atqarıp keletuǵınlıǵın, definitivlik xızmeti arqalı logikalıq anıqlaw quralı bolatuǵınlıǵın, bunday jaǵdayda ol ilimiy termin ekenligin belgileydi [3.13] Professor YU.O.Vinokur termin mánisinde qálegen sózdiń qollanıla alatuǵınlıǵın názerde tutadı. Terminler ayrıqsha sózler emes, tek ayrıqsha xızmet atqaratuǵın sózler ǵana. termin sıpatında kelgen sózdiń xızmeti ayrıqsha xızmet, yaǵnıy ataw xızmetinen ibarat ekenligin kórsetedi. Til iliminde termindi anıqlawda onıń professionallıq xarakterin belgilew de kózde tutılıp kiyatır. Usı kóz qarastan termin – bul professionallıq mánige iye sóz yamasa baǵınıwshı baylanıs tiykarında qurılǵan sóz dizbegi. Ol professionallıq uǵımdı ańlatadı hám formalastıradı, belgili bir professiya kózqarasınan bazı bir obiyektler toparı menen olar arasındaǵı qatnaslardı tanıw hám ózlestiriw processinde paydalanıladı [4.3]

Tariyxtanıw ilimine baylanıslı terminler hám atamalar boyınsha leksikografiyalıq jumislardıń biri 1996-jılı baspadan shıqqan “Tariyxıy terminlerdiń hám atamalardıń qaraqalpaqsha túsindirme sózligi” bolıp, onda 1184 termin túsindiriledi. Bul sózlik táriyiplewshi miynet sıpatında jarıqqa shıqqan bolıp, termin keltirilgennen soń oǵan baylanıslı túsindirme berilgen.

Hárqanday tildiń sózlik quramı sóz jasaw usılları arqalı jańa mánili sózlerdiń payda bolıwı menen bayıp baradı. Sózlik quramınıń basqa toparı sıyaqlı, qaraqalpaq tilinde tariyx terminleri de sóz jasawshı qosımtalardıń járdeminde keńeyedi. Sonday-aq, sózge qosımta qosılıwı yáki sózge sóz qosılıwı nátiyjesinde emes, basqa tillerden sózler kelip qosılıwı nátiyjesinde de jańa atamalar júzege keledi.

Qaraqalpaq ilimiy terminologiyasınıń ayırım toparlarına baylanıslı izertlewlerdi aytayıq, lingvistikalıq, ádebiyattanıw terminleri, h.t.b. boyınsha avtorlar. Sáykes terminologiyalıq qatlamlardıń payda bolıw, qalıplesiw hám rawajlanıw dáwirlerin anıqlawǵa ayrıqsha kewil awdardı [5] Bunda olar sol ilim tarawlarına tán terminlerdiń payda bolıw hám qalıplesiw halatların xalıq turmısındaǵı soǵan sáykes ilimiy uǵımlar

hám atamaların sózlik quramda dórewine, olardıń ádebiy tildin talaplarına qaray podsystemalar sıpatında qalıplesiw hám rawajlanıwına tiykarlanadı. Aytayıq, lingvistikalıq terminologiyanın qalıplesiwi til iliminiń rawajlanıwına baylanıslı. Ádebiy tilde lingvistikalıq uǵımlar tiykarında sáykes arnawlı terminler atamaların dórewi hám podsystema túrinde qalıplesiwine sebepshi boldı. Nasırov D.S. tárepinen qaraqalpaq til biliminiń tariyxıy rawajlanıwın úsh basqıshqa ajratıp qarawda (1917-1940, 1940-1960, 1960-jıldan keyingi) mine usı jaǵday esapqa alınǵanlıǵı belgili [6.111] Lingvistikalıq terminologiyanın qalıplesiw hám rawajlanıw dárejesi de usı halatlarǵa tikkeley ǵárezli bolǵanlıǵı sózsiz.

Ilim tili atamaları qalıplestiriwdin arnawlı usıllarınan paydalanbaydı, ol ulıwma kórkem ádebiyatqa baylanıslı tildin sózlerin termin ushın zárúr bolǵan jóneliske aylantıratuǵın usıllardan paydalanadı. Pán tili ushın termin jasalıwınıń leksiko-semantik usılı bólek áhmiyetke iye. Bul terminologiyalıq atamaları jaratıwda sóz payda etiwdin birinshi usıllarınan biri edi. Bul termin jaratıw usılı tilde ilgeri ámeldegi bolǵan sózlerdin mánisin hár túrdegi ózgerislerden paydalanǵan halda jańa atamalar jaratıwdan, oǵan jańa mánis beriwden ibarat. Bul ulıwma aytqanda, tilden ózlestiriw, mánistin keńeyiwi hám tarayıwı (qánigelesiwi), metafora hám metonimik ózgerisler nátiyjesinde mánistin ózgeriwi, sonın menen birge, basqa atamalardan ózlestirilgen atamaları óz ishine aladı.

Leksiko-semantikalıq usıl - jańa sózlerdin payda bolıw túrлерinen biri retinde qollanıladı. Leksiko-semantikalıq usıl birinshi ret V.V.Vinogradov tárepinen anıqlanǵan hám xarakteristikalanǵan bolıwına qaramay, házirgi kúnde de óz áhmiyetin joǵatǵanı joq. Bul qaraqalpaq tilinde qashannan berli ámeldegi bolǵan sózlerdin semantikasınıń ózgeriwi nátiyjesinde jańa leksiko-semantikalıq birlikler payda bolatuǵın usıl. Jańa leksik birliklerdin jaratılıwına alıp keletuǵın semantikadagi ózgerisler bir neshe qıylı bolıwı múmkin: polisemantik sózdin túrli mánisleri hár qıylı sózlerge (omonimlerge) aylanıwı nátiyjesinde jańa sózler payda bolıwı múmkin. Sonın menen birge, tilde qashannan berli ámeldegi bolǵan sózdi qayta kórip shıǵıw arqalı kelip shıǵıwı múmkin. Leksiko-semantikalıq sóz soǵılıwı nátiyjesinde fonetikalıq tárepten jańa sózler payda bolmaydı.

Mısalı: **Avangard** (frazncuzsha “avant” – aldınǵa hám “garde” – qarawıl) – dushpannıń tiykarǵı kúshlerine kútilmegen hújimnin aldın alıw ushın aldınǵa jiberilgen áskeriy bólim. Áyyemgi dáwirlerde dushpan bastırıp kelgen jaǵdayda qala xalqın

dushpannan qorǵaw maqsetinde qorǵannıń átirapına jiberiletuǵın áskeriy bólimdi dál usınday avangard dep ataǵan. Bul sóz búgingi kúnde qollanılmaydı. Sebebi ǵárezsizlikke eriskennen soń bunday tariyxıy atamalar jańa sózler menen, jańa terminler menen almasırdı.

Akropol (grekshe “akropolis” – joqarı qala) – áyyemgi grek qalasınıń biyik hám bekkemlengen bólimi, joqarı; qorǵan (urıs waqtında baspana). Akropolda ádette belgili bir qudaylar ushın ibadatxanalar bar edi. Eń ataqlısı Afinadaǵı akropol bolıp esaplanadı. Bul sóz yaǵnıy termin tiykarınan alǵanda, qala mánisin ańlatqan. Qalalar ol dáwirde joqarǵı qala hám tómengi qala bolıp bólinetuǵın bolǵan. Házirgi kúnde bunday qorǵanlar jergilikli sóylew tilinde qollanılmaydı hám qollanıwıdan shıǵıp qalǵan.

Qalıplesken sóz, tap tıp sóz sıyaqlı, mudamı sóylewdiń bir bólegine tiyisli. Leksiko-semantikalıq formada qalıplesiw processı sózdiń uzaq dawam etiwı nátiyjesi bolıp tabıladı. Arxeologiyada leksiko-semantikalıq usıl tiykarǵı sóz quralıw usılı bolıp, ol jaǵdayda ámeldegi sózlerdiń mánislerin ózgertiw nátiyjesinde jańa sózler payda boladı, yaǵnıy polisemantikalıq sózdiń omonimlerge ajıralıwı nátiyjesinde júzege keledi. Waqıt ótiwi menen polisemantikalıq sózdiń túrli mánisleri bir-biri menen semantikalıq baylanısın joǵatıp, ǵárezsiz omonim sózlerge aylanıwı múmkin.

Tariyxıy terminlerdi leksiko-semantikalıq usılda leksikologiyada izertlewdiń zárúrli tárepi terminologiya bolıp tabıladı. Bul ilimiy-texnikalıq revolyuciya sharayatında zamanagóy jámiyet turmısında pánniń roliniń sezilerli dárejede asıwı, atamalar hám tarawdıń terminologiyalarınıń kóbeyiwı menen baylanıslı. Pán tilin úyreniw úlken qızıǵıwshılıq oyatadı hám gúman joq, teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye bolıp, tildiń funksiional tábiyatı, zamanagóy jámiyette baylanıstıń jetekshi tarawlarınan biri bolǵan tildiń islew formaları haqqındaǵı bilimlerimizdi bayıtadı.

Alanlar – sarmatlar menen baylanıslı bolǵan kóshpeli Iran qáwimleri. I ásirde AD ishki Áziyadan kelip, Qubla Rossiya tegisliginde, Donnıń shıǵısında hám Kavkazdıń arqasında jaylasqan. III ásirde alanlar Rimniń Frakiya wálayatına qayta-qayta bastırıp kiredi, átirapında 370 olar Xunlar tárepinen quwıp shıǵarılǵan. V ásirde olardıń ayırımları Galliya hám Ispaniyada Suevi hám Vandallarǵa qosılǵan, basqaları 429-jılda Vandallar menen arqa Afrikaǵa ótken.

Alan sóziniń mánisi tiykarınan alǵanda, kóshpeli qáwim mánisin ańlatqan. Yaǵnıy kóshpeli iran qáwimleri mánisin ańlatatuǵın bolǵan. Bul termin jergilikli tilimizde qollanılmaydı. Erte dáwirdegi tariyxıy qáwimlerge baylanıslı qollanıladı.

Olardı haqqında tariyxqa názer salıw arqalı maǵlıwmatlarǵa iye bolıwımız múmkin. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında bunday tariyxıy terminler joq. Sebebi olar jergilikli sóylew tilinde qollanılmaydı.

Áhmiyetliligi boyınsha tariyxıy terminlerdi leksiko-semantikalıq usılda izzertlewde dáslepki toparlardan birin metafora járdeminde payda bolǵan atamalar quraydı. Kóp qollanılatuǵın sózlerdiń mánisin metaforalaw, ádette, áwele sırtqı uqsaslıq tiykarında, keyin bolsa atalǵan obyektlerdiń funkciyalarındaǵı uqsaslıq tiykarında júz beredi. Geyde sırtqı uqsaslıq funkciyalardıń uqsaslıǵı menen baylanıslı boladı.

Xronologiyalıq tárepten keyingi atamalar toparı metonimiya járdeminde qáliplesken terminler bolıp tabıladı. Sóz mánisin taraytırw (qániygelestiriw) arqalı sezilerli muǵdardaǵı atamalar payda boladı. Ámeldegi keń tarqalǵan sózlerdiń mánisin qániygelestiriw arqalı atamalardıń qáliplesiwı hár qanday terminologiya ulıwma sóylewden ajralıp shıǵa baslaǵanlıǵı hám sózliktiń arnawlı qatlamı retinde tán alınıwınan derek beredi. Bul hár tárepleme analiz qılıw hám anıq atamalardı hám olardıń iskerliginiń barlıq qásiyetlerin tolıq xarakteristikalawdı talap etedi.

Tariyxıy rawajlanǵan terminologiya arxeologiyalıq terminlerdi leksiko-semantikalıq usılda úyreniw sistemalarınıń kemshiliklerin anıqlaw olardı standartlastırıw hám tártipke salıw múmkinshiligin beredi. Terminologiyalıq izertlewler nátiyjelerin leksiko-semantikalıq ámeliyatta hám qaraqalpaq tilin oqıtıwda qollaw, sonıń menen birge, “terminologiyalıq sistemalar hám individual atamalardıń rawajlanıwı hám iskerligine tásir etiwshi geterogen faktorlardıń ayrıqsha arxeologiyalıq hám sistemalı lingvistikalıq analizi”niń maqsetke muwapıqlıǵın belgileydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. А.П.Реформацкий. Введение в языкознание. М., 1960. 85-б.
2. Вопросы терминологии. М., 1961. 65-б.
3. В.В.Виноградов. «Русский язык». 1967. 13-б.
4. Г.О.Винокур. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. «Труды МИИФЛИ». Т. 5. 1939. 3-б.
5. Қ. Пирниязов. Қарақалпақ тилиниң лингвистикалық терминологиясы, ҚДА. Ташкент. 1983. Қ.Алланазаров. Қарақалпақ тилиниң әдебияттану терминлери. ҚДА. Ташкент. 1985.
6. Д.С.Насыров. развитие языкознания за годы советской власти —«Советская тюркология», 1973. №3, 111-б.